

DESPRE ECHILIBRUL REFLECTIV CA PROCES ȘI CA STARE: O ECHIVOCAȚIE

OVIDIU G. GRAMA

Abstract: The aim of this paper is to argue that the theoretical discourse on reflective equilibrium is marked by the presence of an equivocation between the *method* of reflective equilibrium and the *state* of reflective equilibrium. This equivocation allows for the formulation of seemingly legitimate questions, but which on analysis turn out to be based on a category mistake.

Keywords: belief revision; category mistake; epistemic justification; equivocation; process of reflective equilibrium; state of reflective equilibrium.

Termenul de echilibru reflectiv, introdus în jargonul filosofic de John Rawls prin monumentală sa *A Theory of Justice* (1971), a făcut în cei 50 de ani de la apariția lucrării obiectul unei bogate literaturi. Intenția textului de față nu este de a adăuga ceva la analiza și la critica ideii de echilibru reflectiv la Rawls¹, așa cum ar putea sugera contextul jubiliar. Obiectivul lui este acela de a argumenta că discursul teoretic asupra echilibrului reflectiv este marcat de prezența unei echivocații între *metoda* echilibrului reflectiv și *starea* de echilibru reflectiv vizată de metodă², ceea ce poate conduce la formularea unor întrebări aparent legitime, dar care, la analiză, se dovedesc a se baza pe o eroare categorială.

Profitând de faptul că ideea echilibrului reflectiv a trecut de mult dincolo de limitele logicii și ale filosofiei moral-politice (domeniile în care a fost propusă inițial), voi discuta despre ea făcând abstracție de orice disciplină particulară. De

¹ Menționez aici, în ordine cronologică, doar câteva dintre cele mai însemnate asemenea analize și critici: Ronald Dworkin, „The Original Position”, *The University of Chicago Law Review*, vol. 40, nr. 3, 1973, pp. 500–533; Joseph Raz, „The claims of reflective equilibrium”, *Inquiry*, vol. 25, nr. 3, 1982, pp. 307–330; D.W. Haslett, „What is wrong with reflective equilibria?”, *The Philosophical Quarterly*, vol. 37, nr. 148, 1987, pp. 305–311; Norman Daniels, *Justice and justification. Reflective equilibrium in theory and practice*, New York, Cambridge University Press, 1996; T.M. Scanlon, „Rawls on justification”, în Samuel Freeman (ed.), *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, pp. 139–167; François Schroeter, „Reflective equilibrium and antitheory”, *Noûs*, vol. 38, nr. 1, 2004, pp. 110–134; Thomas Kelly, Sarah McGrath, „Is reflective equilibrium enough?”, *Philosophical Perspectives*, vol. 24, 2010, pp. 325–359.

² Acest lucru se întâmplă în ciuda faptului că distincția este una neproblematică și e acceptată în mod curent.

asemenea, voi eluda distincția – altfel foarte însemnată – între echilibrul reflectiv restrâns și cel extins³, deoarece nu este relevantă pentru scopul propus aici. Raportat la obiectivele limitate ale textului de față, consider că ce este valabil pentru echilibrul reflectiv restrâns, la discutarea căruia mă voi limita, este valabil și pentru cel extins.

1. ECHILIBRUL REFLECTIV LA NELSON GOODMAN

Se acceptă în general că cel care a propus pentru prima oară metoda echilibrului reflectiv (fără s-o numească însă ca atare) este Nelson Goodman⁴, care, pentru a dizolva „vechea problemă a inducției”, cea a justificării inferenței inductive, a susținut că regulile generale ale inducției și inferențele particulare pe care suntem dispuși să le acceptăm ca fiind corecte se justifică reciproc. Mai mult decât atât, pentru Goodman, chiar și regulile deducției sunt, la o analiză mai atentă, justificate prin conformitatea lor cu practica deductivă acceptată, iar aceasta din urmă se întemeiază la rândul ei pe conformitatea cu regulile deducției. Spune Goodman, într-un pasaj care merită, pentru claritatea sa, citat mai pe larg (și care chiar este foarte des citat, fie în contextul discuției despre justificarea regulilor generale ale inducției, fie, precum aici, în contextul discuției despre echilibrul reflectiv):

Cum justificăm o *deducție*? Evident, arătând că ea se conformează regulilor generale ale inferenței deductive. [...]

[...] Principiile inferenței deductive sunt justificate prin conformitatea lor cu practica deductivă acceptată. Validitatea lor depinde de acordul în care se află cu inferențele deductive particulare pe care le facem și le aprobăm de fapt. Dacă o regulă generează inferențe inacceptabile, renunțăm la ea ca nevalidă. Justificarea regulilor generale derivă astfel din judecăți de respingere sau acceptare a unor inferențe deductive particulare.

Aceasta pare de o circularitate flagrantă. Am spus că inferențele deductive sunt justificate prin conformitatea lor cu regulile generale valide și că regulile generale sunt justificate prin conformitatea lor cu inferențele valide. Dar acest cerc este unul virtuos. Ideea este că regulile și inferențele particulare sunt justificate – și unele, și altele – prin punerea lor în acord. *O regulă este modificată dacă generează o inferență pe care nu suntem dispuși să o acceptăm; o inferență este respinsă dacă violează o regulă pe care nu suntem dispuși să o modificăm.* Procesul de justificare este procesul delicat care constă în a face ajustări reciproce între reguli și inferențele acceptate; iar în acordul obținut se găsește singura justificare necesară atât pentru unele, cât și pentru celelalte.

³ *Narrow reflective equilibrium*, respectiv *wide reflective equilibrium*.

⁴ Într-o conferință cu numele „The new riddle of induction”, ținută la Universitatea din Londra, în mai 1953 (v. Nelson Goodman, *Fact, fiction, and forecast*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1983 [1955], pp. xviii–xix).

Toate acestea se aplică la fel de bine și în cazul inducției. O inferență inductivă este, și ea, justificată prin conformitatea cu regulile generale, iar o regulă generală prin conformitatea cu inferențele inductive acceptate. Predicțiile sunt justificate dacă se conformează canoanelor valide ale inducției; iar canoanele sunt valide dacă codifică cu acuratețe practica inductivă acceptată.⁵

În acest pasaj se găsește expunerea cea mai clară a ceea ce a fost numit ulterior „echilibru reflectiv”. Tocmai această claritate este cea care ne va permite să găsim tot aici locul primei manifestări a ambiguității care marchează discuțiile despre echilibrul reflectiv, după cum voi încerca să arăt ceva mai jos.

2. ECHILIBRUL REFLECTIV ȘI ECHILIBRAREA REFLECTIVĂ

Mai întâi, câteva considerații – necesare, deși didactice – despre echilibrul reflectiv ca *proces* și ca *stare*. Pe de o parte, sintagma este folosită pentru a desemna procesul intelectual de reflecție asupra și de revizuire a opiniilor/credințelor/judecăților⁶ noastre dintr-un anumit domeniu, proces caracterizat de creșterea gradului de coerență dintre ele. Pe de altă parte, sintagma poate fi folosită pentru a desemna starea finală rezultată din acest proces, starea de coerență între opinii realizată la finalul reflecției și revizuirii (sau, dacă nu realizată, cel puțin vizată, conștient sau nu). Avem, așadar, *starea de echilibru reflectiv* și *procesul de echilibrare reflectivă*, tratate adeseori sub același nume („echilibru reflectiv”). În măsura în care acest proces se desfășoară în mod intenționat și ordonat și vizează în mod conștient obținerea stării de echilibru reflectiv, putem vorbi despre o *metodă a echilibrului reflectiv*. Distingem, așadar, trei sensuri diferite în care poate fi folosită sintagma „echilibru reflectiv”: cel de *stare*, cel de *proces* și cel de *metodă* (aceasta din urmă ca tip particular de proces, unul intenționat și ordonat).

Procesul de revizuire a opiniilor este văzut în general ca unul care continuă indefinit, iar starea de echilibru, ca una doar temporară și instabilă. Este greu, prin urmare, să fie separate în realitate; ele trebuie însă distinse în analiză. Atâta vreme cât este în curs procesul de echilibrare reflectivă, iar opiniile sunt în continuă revizuire, încă nu putem spune despre ele că sunt justificate. Abia realizarea stării de echilibru reflectiv le oferă justificarea. Desigur, se poate ridica imediat obiecția circularității: justificarea realizată în acest fel este nesatisfăcătoare, întrucât, în starea de echilibru reflectiv, judecățile sunt justificate unele prin altele, creându-se un cerc vicios. Acestei obiecții i se poate răspunde destul de convingător în două feluri care se sprijină reciproc: (1) justificarea opiniilor nu se face atât prin inferarea lor din altele, care la rândul lor sunt justificate prin inferarea lor din cele

⁵ Nelson Goodman, *op. cit.*, pp. 63–64 (trad. mea, subl. în orig.).

⁶ În prezentul context folosesc termenii de opinie, credință și judecată interșanșabil, pentru că nu consider relevante pentru scopul propus deosebirile dintre ei.

dintâi, cât prin acordul lor reciproc; acordul reciproc este cel care le oferă justificarea, nu enunțurile din care pot fi inferate⁷; (2) nu opiniile fac obiectul principal al justificării, ci ansamblul lor (aceasta este așa-numita abordare holistă a justificării); spunem despre opinii că sunt justificate doar într-un sens derivat: ele sunt justificate pentru că fac parte dintr-un ansamblu justificat⁸.

Rawls discută despre metoda echilibrului reflectiv într-un context bine delimitat, cel al teoriei moral-politice, dar aplicabilitatea metodei nu depinde de nimic specific acestui domeniu, după cum admite el însuși⁹. Metoda echilibrului reflectiv poate fi descrisă în termeni generali (prin extrapolare de la moral-politic la orice domeniu filosofic) ca având trei componente¹⁰:

(1) identificarea unui set inițial de judecăți pre-teoretice proprii domeniului de interes (domeniul moral-politic, în cazul lui Rawls) pe care le admitem; aceste judecăți sunt în general, dar nu exclusiv, privitoare la cazuri particulare; ele trebuie să fie formulate cu atenție și să aibă un grad ridicat de credibilitate: să fie, cu alte cuvinte, bine chibzuite (*considered judgments*, spune Rawls) – pre-teoretice, dar nu pre-reflective;

(2) identificarea unui set inițial de principii teoretice *considerat* ca fiind capabil să justifice setul inițial de judecăți particulare (pentru identificarea lor, fie pornim de la judecățile particulare admise la (1) și căutăm principiile care ar putea să le justifice, fie ele sunt principii pe care deja le admitem și – așa cum suntem înclinați de obicei s-o facem – credem că ele dau seamă foarte bine de judecățile noastre particulare);

(3) armonizarea/echilibrarea judecăților inițiale, pre-teoretice, cu principiile inițiale, deoarece este foarte puțin probabil ca ele să fie de la bun început într-o coerență neproblematică, ca între ele să nu existe realmente niciun conflict; atât judecățile particulare, cât și principiile generale pot fi revizuite pentru a obține un grad mai mare de coerență¹¹ a ansamblului de opinii (ceea ce înseamnă a înainta pe calea către obținerea stării de echilibru reflectiv).¹²

⁷ V. *supra* citatul din Nelson Goodman.

⁸ Laurence Bonjour, *The structure of empirical knowledge*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1985, p. 92.

⁹ John Rawls, *A theory of justice*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1971, p. 20, n. 7. La fel, Goodman discuta într-un context strict limitat, cel al logicii.

¹⁰ Aceste trei componente ale metodei sunt considerate în general ca fiind stadii ale ei, deși nu este evident că este necesar ca primele două să fie distincte în timp. Urmez aici în linii mari, dar nu pe de-a-ntregul, pe T.M. Scanlon, *op. cit.*, pp. 140–141. Cf. și Yuri Cath, „Reflective equilibrium”, în Herman Cappelen, Tamar Szabó Gendler, John Hawthorne (ed.), *The Oxford handbook of philosophical methodology*, Oxford, Oxford University Press, 2016, pp. 213–230 (schița metodei este la pp. 214–215).

¹¹ Această coerență nu înseamnă însă doar compatibilitate reciprocă a judecăților acceptate (adică simplă noncontradicție), ci și capacitate de explicare și justificare reciprocă.

¹² Desigur, metoda poate fi folosită atât la nivel individual, pentru armonizarea propriilor credințe pe o anumită temă, cât și la nivel supraindividual, de pildă în cadrul unui dialog care vizează obținerea unei viziuni coerente care să fie împărtășită de toți participanții. *Mutatis mutandis*, descrierea metodei este valabilă și pentru nivelul supraindividual.

Echilibrarea de la punctul (3) constă într-o mișcare de „du-te-vino” (*going back and forth*, spune Rawls¹³) între judecățile noastre despre cazuri particulare și principiile care guvernează aceste judecăți, cu examinarea ambelor seturi și revizuirea lor (prin eliminarea unor judecăți sau principii, reformularea altora și chiar adăugarea unor principii). Este foarte important acest caracter oscilatoriu al procesului de echilibrare reflectivă, pentru că exprimă un tip aparte de examinare/revizuire a judecăților dintr-un sistem (sau dintr-un ansamblu de judecăți care se vrea sistematic). Această revizuire „de tip du-te-vino” poate fi contrapusă uneia care ar putea fi numită „revizuire de tip ierarhic”, în cadrul căreia s-ar distinge:

(a) *revizuirea de sus în jos*, de la principii către judecățile particulare (în care păstrăm principiile generale neschimbate, indiferent cât de neconvenabile sau de nerezonabile ar putea părea unele consecințe particulare la care conduc ele, cu revizuirea/eliminarea doar a judecăților subordonate care nu se armonizează cu principiile), și

(b) *revizuirea de jos în sus*, de la judecăți particulare către temeiurile lor, cu revizuirea principiilor care nu se pot armoniza cu acele judecăți particulare la care nu suntem dispuși să renunțăm).¹⁴

3. ECHIVOCAȚIA

Pentru a sintetiza cele spuse până acum: (1) *procesul de echilibrare reflectivă poate servi la constituirea unui ansamblu coerent de opinii*; (2) *starea de echilibru reflectiv poate servi pentru justificarea acestora (luate individual sau în ansamblul lor)*.

Discuțiile despre procesul (sau, mai specific, metoda) de echilibrare reflectivă (în jurul unor întrebări precum: „care sunt tipurile de judecăți care intervin?”, „cum decidem care anume judecăți trebuie revizuite?”, „este acest proces unul inerent conservativ sau permite și schimbări majore, revoluționare, în sistemul nostru de opinii?”) se pot dovedi folositoare și rodnice, dar numai în contextul revizuirii, al construcției sistemului coerent de judecăți, nu și în contextul justificării lui¹⁵.

¹³ J. Rawls, *loc. cit.*

¹⁴ Cred că este destul de limpede că o persoană reală care ar aplica în mod consecvent și exclusiv unul singur dintre aceste două tipuri de „revizuire ierarhică” a opiniilor și-ar găsi locul într-o cazuistică a patologiilor intelectuale. Iar a le aplica pe amândouă – adică a fi rezonabil – revine la a aplica revizuirea „de tip du-te-vino”, eventual dând o greutate mai mare unei direcții de revizuire decât celeilalte. Orice proces normal de revizuire a opiniilor este, la o privire mai atentă, unul de echilibrare reflectivă, chiar dacă nu este marcat de intenția și rigoarea care i-ar da dreptul să se numească „metodă”. Procesul de echilibrare reflectivă – ne-o poate confirma și introspecția – este la fel de răspândit ca bunul simț al lui Descartes: toți trecem prin procesul acesta de fiecare dată când reflectăm la ceva, când încercăm să ne punem gândurile în ordine. E drept însă că de obicei n-o facem metodic.

¹⁵ Desigur, cuplul „contextul construcției–contextul justificării” corespunde în linii mari distincției consacrate a lui Reichenbach între contextul descoperirii și contextul justificării. Am preferat expresia „contextul construcției” deoarece procesul de echilibrare reflectivă nu este unul propriu-zis de descoperire, deși, în mod clar, nu este nici unul de justificare. El este mai degrabă un

Procesul de echilibrare reflectivă nu este justificare, este construcție a unui sistem coerent; abia coerența sistemului este cea care oferă justificare pentru judecățile cuprinse în el.

Pe de altă parte, justificarea prin echilibru reflectiv este doar un alt nume pentru justificarea prin coerența internă a sistemului. Starea de echilibru reflectiv nu este un tip de coerență, ea *este* starea de coerență. Nu există nimic specific stării de echilibru reflectiv care să o deosebească de starea de coerență înțeleasă generic.

Prin urmare, metoda echilibrului reflectiv nu trebuie înțeleasă decât ca metodă de revizuire rațională a opiniilor. În acest sens, ea poate servi la construcția unei teorii, are deci rol constructiv, indiferent de poziția pe care o adoptăm cu privire la justificare: fundaționalistă sau coerentistă.¹⁶ Caracterizarea metodei echilibrului reflectiv ca „metodă de justificare” de tip coerentist – foarte răspândită în discursul teoretic – are ca sursă percepția tulbură a justificării epistemice ca proces concret (ceea ce este însă, așa cum voi încerca să arăt, o eroare categorială). Această idee greșită conduce apoi la utilizarea echivocă a termenului de echilibru reflectiv, însăși sintagma „metodă de justificare” indicând amalgamarea aspectului procesual cu cel static. Câtă vreme ansamblul de opinii trece prin procesul de echilibrare reflectivă, nu poate fi vorba (încă) despre justificare, iar câtă vreme ansamblul de opinii se găsește în starea de echilibru reflectiv, nu poate fi vorba despre revizuire a judecăților.

Echivocația între echilibrul reflectiv ca proces și echilibrul reflectiv ca stare însoțește întreaga istorie a ideii; ea poate fi găsită deja la Goodman (în chiar pasajul citat mai sus) și cel puțin suspectată la Rawls.

La Goodman: „*Procesul de justificare* este procesul delicat care constă în a face ajustări reciproce între reguli și inferențele acceptate; iar *în acordul obținut se găsește singura justificare necesară* atât pentru unele, cât și pentru celelalte [subl. mele].”¹⁷ Formularea este în mod vădit problematică: se afirmă că justificarea este un proces, dar acordul obținut în urma acestui proces (deci o stare) este singura justificare necesară.

La Rawls: „Mă refer la această *stare de lucruri* [în esență, starea de coerență între principii și judecățile particulare; subl. mea] ca la una de echilibru reflectiv.” Iar nota la care trimite această frază spune: „*Procesul de ajustare reciprocă* [subl.

proces de construcție teoretică, prin aceea că este un proces de revizuire rațională a opiniilor, de ajustare a lor astfel încât să se potrivească într-un întreg cât mai coerent.

¹⁶ În fond, orice teorie axiomatică (un *nec plus ultra* al fundaționalismului) este caracterizată și ea de coerența judecăților, atâta doar că aceasta, coerența, nu servește la justificare. În acest caz, justificarea este expresia fundamentării judecăților teoriei pe un set de principii din care decurg toate celelalte judecăți din sistem. Procesul concret de construcție a teoriei axiomatică nu este însă necesar să se desfășoare prin aplicarea de inferențe deductive; doar starea finală a teoriei, construcția încheiată, trebuie să permită „reconstrucția” abstractă prin inferențe deductive pornind de la axiome și de la definiții. Cu alte cuvinte – și poate mai clar –, revizuirea opiniilor în vederea obținerii coerenței nu este incompatibilă cu fundaționalismul epistemic, ba chiar se poate dovedi utilă, indiferent de direcția de desfășurare a acestei revizuri: de sus în jos, de jos în sus sau într-un du-te-vino.

¹⁷ N. Goodman, *loc. cit.*

mea] a principiilor și judecăților bine chibzuite nu este specific filosofiei morale.”¹⁸ La o lectură lipsită de bunăvoință, pare că ceea ce este numit în text „stare” este numit în notă „proces”. La o lectură binevoitoare, Rawls nu desparte brutal procesul și starea de echilibru reflectiv concrete, care, după cum spuneam mai sus, sunt dificil de separat, dat fiind că starea de echilibru reflectiv este adeseori una fugitivă.¹⁹ Trebuie să avem însă în vedere și că, pentru Rawls, „justificarea este argumentare adresată celor care sunt în dezacord cu noi”²⁰, iar argumentarea „trebuie să pornească de la un oarecare consens. Aceasta este natura justificării”²¹. Argumentarea este, într-adevăr, un proces real, în sensul că se desfășoară în timp. Dacă am admite, împreună cu Rawls, că justificarea este o specie a argumentării, atunci ar trebui să acceptăm că justificarea însăși este un proces. Dar am comite o eroare categorială, pentru că nu acesta este modul în care trebuie înțeleasă justificarea epistemică; ea nu este un proces care se derulează în timp, chiar dacă *expunerea* justificării este în mod necesar temporală.²² De altfel, nu departe de ultimele două pasaje de mai sus, Rawls însuși spune: „justificarea este o chestiune de sprijin reciproc între multe considerații, de potrivire împreună a tuturor într-o viziune coerentă”²³. Mi se pare vizibilă tensiunea existentă între această afirmație – pe care o citesc ca fiind în favoarea justificării ca fiind furnizată de *starea* de coerentă – și înțelegerea justificării ca *proces* de argumentare.

4. RECAPITULATIO ȘI ÎNCHEIERE

Am să încerc acum să așez într-o mai bună ordine considerațiile principale făcute până aici și să pun mai apăsător anumite accente:

(1) Starea și procesul de echilibru reflectiv trebuie distinse în teorie, chiar dacă sunt greu separabile în practică (din cauza instabilității stării). Acest lucru se face, în general.

(2) Două dintre rolurile principale pe care le poate juca echilibrul reflectiv, cel de *justificare a opiniilor* și cel de *revizuire rațională a opiniilor*, trebuie și ele distinse. În general, se distinge între ele, dar sunt tratate ca și cum rolul de revizuire ar fi unul secundar, auxiliar celui de justificare.

(3) Justificarea epistemică este o relație abstractă, aprocesuală, între ceea ce este justificat și ceea ce justifică, așadar nu poate exista un *proces* de justificare

¹⁸ J. Rawls, *loc. cit.* (trad. mea pentru toate citatele din Rawls).

¹⁹ O a treia posibilitate ar fi că nota în cauză ar fi trebuit pusă după fraza anterioară, ceea ce ar face inutil tot demersul meu hermeneutic legat de ea.

²⁰ J. Rawls, *op. cit.*, p. 580.

²¹ *Ibidem*, p. 581.

²² Decurgerea concluziei unui silogism corect din premise nu se desfășoară în timp, chiar dacă pentru a gândi silogismul este nevoie de timp. La fel, într-o înțelegere coerentistă a justificării, sprijinul reciproc pe care și-l oferă judecățile nu este în timp, nu începe și nu se termină la un moment dat – justificarea prin coerentă este un raport abstract, nu un proces concret.

²³ J. Rawls, *op. cit.*, p. 579.

(*a fortiori*, nu poate exista o metodă de justificare). Pandantul concret al relației abstracte de justificare este argumentarea prin care aceasta este pusă în evidență²⁴, iar această argumentare este într-adevăr un proces. Putem numi argumentarea „proces de justificare”, dacă ținem cu tot dinadinsul, dar trebuie să fim conștienți că o facem numai „prin analogie” (în sensul medieval al expresiei²⁵) și că sensul propriu al justificării epistemice exclude atributul procesualității. Câtă vreme nu ținem cont de aceasta, facem o eroare categorială.

(4) Metoda echilibrului reflectiv nu poate fi o metodă de justificare, ci doar de revizuire a opiniilor.

(5) Prin urmare, rolul de justificare trebuie cuplat *exclusiv* cu starea de echilibru reflectiv, iar procesul echilibrării reflectiv (și, *a fortiori*, metoda), cu rolul de revizuire a opiniilor (rolul constructiv). Aceasta nu se întâmplă în general în discursul teoretic referitor la echilibrul reflectiv.

(6) Echivocația termenului de echilibru reflectiv își are sursa în eroarea categorială despre care vorbeam la (3).

În încheiere, adaug numai că, dacă admitem cele spuse până aici, atunci: (a) echilibrul reflectiv ca stare este indiscernabil de coerența epistemică; (b) echilibrul reflectiv ca proces este o bună descriere a procesului natural prin care ne punem gândurile în ordine, iar (c) în ce privește echilibrul reflectiv ca metodă, cred că s-ar putea argumenta că Socrate a fost un practicant consecvent al metodei echilibrului reflectiv *ante litteram* (dar aceasta rămâne deocamdată doar o sugestie).

²⁴ V. *supra*, nota 22.

²⁵ *Per analogiam* sau *analogice*.